

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 336.72

ДОСЛІДЖЕННЯ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ УМОВ, ЩО ВИЗНАЧИЛИ ІСТОРИЧНИЙ СМИСЛ ПЕРІОДУ ВІДКРИТОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КРИЗИ МЕТОДОМ КАТЕГОРІАЛЬНОГО АНАЛІЗУ М. ЯРОШЕВСЬКОГО

Ларін Д.І.

Дошкільний навчальний заклад № 40 міста Києва

У статті здійснено дослідження соціально-історичних умов виникнення та перебіг «відкритої психологічної кризи» у психології ХХ століття. Застосовано категоріальний аналіз М. Г. Ярошевського з метою визначення історичного смислу кризи у психології. Порушено питання форм детермінізму та його впливу на розвиток психологічних шкіл у 10-30 рр. ХХ ст.

Ключові слова: «історичний смисл періоду відкритої кризи»; «перед механістичний детермінізм»; «механодетермінізм»; «біопсихічний детермінізм»; «категоріальний аналіз».

Постановка проблеми. Дослідження аналізу соціально-історичних умов, що визначали історичний смисл періоду відкритої психологічної кризи можливе лише за умови застосування методу категоріального аналізу М. Ярошевського. Для початку здійснення аналізу історико-психологічного дослідження періоду кризи у психології, розглянемо основні ідеї та поняття даного методу [12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спираючись на теоретичну базу дослідження, враховуючи концептуальні погляди на тему розвитку періоду «відкритої психологічної кризи» у психології пов'язаної з формуванням шляхів побудови історико-психологічного дослідження, ми визначили основні концепції та погляди вчених щодо визначеного періоду, а саме: концепції періодизації та розвитку історії вітчизняної психології (Г.С. Костюк «видання серії збірників статей», А.М. Ждан (критикує ідеї презентизму та антикваризму), М. Ярошевський «критика ідей презентизму та антикваризму» [5], [11], [12].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У нашому дисертаційному дослідженні, ми спираємось на засади філософської методології, що є загальною у дослідженні періоду відкритої кризи у психології, а також через використання категоріального та детерміністичного підходів у дослідженні аналізу соціально-історичних умов, що визначили історичний смисл періоду методом категоріального аналізу М. Ярошевського [6], [11].

Формулювання цілей статті. Мету статті становить дослідження соціально-історичних умов виникнення та перебіг «відкритої психологічної кризи» у психології ХХ століття методом категоріального аналізу [6].

Для досягнення мети у статті передбачається визначення таких завдань:

- Здійснити аналіз культурно-історичних умов, що визначили виникнення періоду «відкритої кризи» у психології;
- Визначити історичний смисл періоду відкритої психологічної кризи методом категоріального аналізу М. Ярошевського;

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження соціально-історичних умов розвитку періоду відкритої кризи у психології має важливе значення у нашому історико-психологічному дослідженні. Ярошевський побудував свою «Історію психології» в категоріальному та детерміністичному тлумаченні.

Перегортаючи «літопис минулих знань», він питає про їхню користь для сучасності і відповідає постановкою проблеми: як зробити саму думку про історію вивчення психічних феноменів об'єктом спеціального вивчення? Він використовує термін «історична рефлексія» – як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминущі цінності. Що б не досліджував учений, історія науки спрямовує його кроки до очікуваних здобутків [12].

Ярошевський відшукує рефлексію різних рівнів. Передрефлексивний рівень: історик психології може виступити як дослідник, його піддослідними є вчені. Зокрема, використовуються інтерв'ю з сучасними науковцями. Далі: історична рефлексія виступає в історії питанням, або у творчому діалозі з минулим. Звертання до історії науки активізується в особливо критичні, поворотні пункти духовного розвитку. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект [11].

Отже завдання історії психології Ярошевський бачить у відтворенні закономірного зв'язку між діями, спрямованими на виробництво наукового знання про психіку. Зв'язок досліджень в історії психології складає історіографію психології. Ярошевський, як і переважна більшість інших істориків психології, вважає, що Арістотель здійснив перший огляд минулих досліджень про психіку [7].

Ярошевський показує розвиток науки у взаємодії трьох факторів: соціального, предметно-логічного та особистісного. Соціальний фактор включає вплив суспільства, його потреб, виробництво, ідеологію, культуру, і період відкритої кризи не виключення. Наука має зворотний вплив на ці сфери Предметно-логічний

фактор Ярошевський пов'язує з категоріальним ладом психологічної науки. Наукові категорії поділяються на загальнонаукові, які організують роботу думки в багатьох галузях знання, і спеціально-наукові, що слугують інструментом побудови окремих предметних галузей науки. До перших він, зокрема, відносить «інформацію», «суспільні відносини», «поведінку». За теоретичною свідомістю (поняття, концепції, гіпотези) приховано категоріальний план [1].

Ярошевський наголошує про розпад шкіл, концепцій, теорій у психології; наводячи думку М. Ланге про те, що психологи виявилися у становищі «Пріама на руїнах Трої». Теорії відмирають, а факти залишаються. Тоді збагачення предмета психології уможлиблюється за допомогою категоріального «дерева», невидимого за теоретичною формою, в якій освоювалася психіка. Саме це дерево закарбоване у своїй живій тканині те, що здобуто представниками різних шкіл і напрямів [11].

«В результаті перетворення категоріального апарату науки, – пише Ярошевський, – будуватиметься її історично реальний предмет. В історичному становленні психології він виділяє категорії, що визначають своєрідність її предмета. Це насамперед «образ», «дія», «мотив», «психосоціальне відношення», «особистість». Вони утворюють цілісну систему знань, що закріплюються пояснювальними принципами – детермінізму, системності, розвитку.

Категорії разом з пояснювальними принципами утворюють завершений категоріальний апарат науки. У перетворенні цього апарату полягає логіка її розвитку. Тут вступає в силу ідея співвідношення логічного та історичного. Ярошевський це співвідношення мислить своєрідно. Зокрема, він відшукує теорію чуттєвого образу в Емпедоклі і Демократа, Арістотеля та Ібн-Хайсали, у Дж.Ст. Мілля [1] та Й. Мюллера, Ч. Белла та І. Сеченова [2], чим визначає спорідненість між їхніми концепціями. В такому разі мова має йти про логіко-історичну спіраль [11].

Додатковим знаряддям історико-психологічного мислення Ярошевський вважає антитези: одиничне і загальне, індивідуальне й колективне, актуальне та історичне, неусвідомлюване – усвідомлюване. Ця сукупність принципів підходів завершується питанням щодо ролі особистості творця в науковому пізнанні. Проте, за Борінгом, саме «контекст», «дух часу» (у Гете) визначають рух наукової думки. Мова йде про інтелектуальний клімат, соціокультурну атмосферу, психосоціальну матрицю тощо. Ярошевський відкидає перебільшене значення цього підходу.

Головне трифакторне визначення розвитку науки – соціальне, предметно-логічне та особистісне – інтегрується у творчості певного суб'єкта, що приводить до поняття дослідницької програми – одиниці наукової діяльності. Вона виступає першоелементом синтезу трьох традиційних спрямувань у дослідженні наукової творчості – соціального, логічного і психологічного [3].

Ярошевський підкреслює також інтегративну функцію історії наукового пізнання, особливо коли зростають диференціація, та спеціалізація знання. Творча особистість, позбавлена збережених історією цінностей, перетворюється в наукового робота.

Автор наголошує на значенні історії психологічної науки для самопізнання вченого. Про це чітко висловився Р. Коллтгвуд: «Пізнання самого себе означає пізнання того, що ви у змозі зробити; оскільки ж ніхто не може знати цього, не намагаючись діяти, то єдиний ключ у відповіді на питання, що може зробити людина, лежить в її минулих діях. Цінність історії і полягає в тому, що завдяки їй ми дізнаємось, що людина зробила, а отже – якою вона є» [12].

В історії приховано весь досвід людства. Ярошевський з натхненням пише, що заняття історією дає змогу пережити свою пряму причетність до справи, учасниками якої були багато великих і благородних людей, справи, що не загине після того, як обірветься тоненька нитка індивідуальної свідомості. І це переповнює смислом і відчуттям міцності буття людини у світі [12].

Безмежна кількість історико-психологічного матеріалу має бути простежена в історичному зв'язку. Ярошевський обирає для цього ідею детермінізму, покладаючи її в основу періодизації становлення психологічних знань. Правда, форми детермінізму, відшукані ним для психології, не є специфічними для неї (таблиця 1).

Таблиця 1

Форми детермінізму за М.Г. Ярошевським

№ п/п	Форми (види) детермінізму	Характеристика
1.	Передмеханістичний	Його ідейна база – взаємодія матеріальних стихій. Усі психічні структури походять від змішування та зіткнення матеріальних часточок. Коли між людиною і природою з'явилася машина, детермінізм набув механістичної форми.
2.	Механодетермінізм	Принципи побудови машин стали «методологічними регуляторами» дослідження природи людини (вчення про рефлекс, асоціативна теорія, механізм емоцій). На думку Ярошевського, механодетерміністичні причини було взято зі сфери виробничої діяльності людей. Було висунуто положення «людина – машина», зокрема Ламетрі. Категорія образу (відчуття) і дії (рефлекс) успішно створювалася у межах механодетермінізму.
3.	Біопсихічний детермінізм	Пов'язаний з розвитком учень про рефлекси та органи чуття. Психічне як особлива стихія детермінації виступила в контексті вивчення нервово-м'язових функцій організму. Визначилися поняття 'природного' і «соціального». На їхньому зіткненні виникло поняття «психічної реальності», а це привело до оформлення психології в самостійну науку (В. Вундт, Ф. Brentano), коли психологію зрозуміли саме як науку про «безпосередній досвід», а також як феномен інтенціональних актів свідомості.

За Сеченовам, учення якого Ярошевський викладає у своїх працях досить ґрунтовно, свідо-

мість втратила свою первинність та була включена в структуру рефлексу – Біопсихічний детермінізм вплинув на характер досліджень Вюрцбурзької школи, в якій постали і вирішувались ідеї проблемної ситуації, настановлень (мотивів), цілеспрямовано організованого психічного акту (розумова дія). Настановлення як детермінанта не усвідомлюється. Предмет психології перестав бути пов'язаний безпосередньо з ідеями свідомості. Основні категорії – образ, дія, мотив – піднесли на новий рівень вивчення. Постали школи психоаналізу, гештальтизму, біхевіоризму [2].

Тут Ярошевський розкладає все «по полицях»: категорію дії вніс біхевіоризм, образу – гештальтизм, мотиву – фрейдизм. Але ці школи вичерпалися, розпалися. На зміну їм прийшли необіхевіоризм, неофрейдизм, неогештальтизм. Це було зумовлено соціально-історичними змінами у світі.

У категоріальне ядро Ярошевським було введено соціальний детермінізм. Соціокультурні фактори, проте, залишилися психічними: у радянській психології колективне мало визначати індивідуальне. У ході освоєння марксистської методології відбувається перехід від біодетерміністської категорії поведінки до соціодетерміністської категорії діяльності. Замість діадичної схеми (організм – середовище) постає тріадична схема (індивід – діяльність – середовище) [5], [9], [10].

У проблемі детермінізму стикнулися два розуміння: 1) зовнішні причини діють через внутрішні умови (С.Л. Рубінштєн) [8]; 2) внутрішні діє через зовнішні (О.М. Леоптьєв). Але головна засада залишилася єдиною: змінюючи зовнішній світ через соціально-практичні дії, суб'єкт змінює і світ внутрішній, психічний світ. Вихідним пунктом (принаймні декларованим) стало відоме положення К. Маркса про те, що предметне буття промисловості є розкрита книга людських сутнісних сил. Психологія, для якої ця книга закрита, не може стати дійсно змістовною і реальною наукою. Слід було звернутися до діяльності та духовного виробництва, де «зашифровано» таємниці психічного життя особистості, до вивчення історичного розвитку свідомості [3].

Ярошевський показує шляхи, якими радянська психологія долала дуалізм поведінки і свідомості – продуктивний «діалог» біологічної та соціальної думки. В західній психології домінували біологічний або соціокультурний редукціонізм [11].

Психічне може розкривати свої таємниці тільки в «діалозі» біологічної та соціальної думки, а не окремо на ґрунті кожної з них. Зведення психічного до фізіологічного і т. д. (редукціонізм) ігнорує психологічні закономірності й механізми, хоч вони мають самостійну наукову цінність. Лише долаючи редукціонізм, психологія рухалась уперед. Форм редукціонізму було чимало в ХХ столітті (фізіологічний, соціокультурний, кібернетичний тощо).

Ярошевський показує необхідність пошуку своєрідності власне психологічних понять і моделей, які не можуть бути зведені до інших рівнів відображення. Аналогічно пропонується тлумачити і комп'ютерну революцію. Ярошевський відкидає також феноменологізм – тлумачення

свідомості як відчуженої від зовнішнього, матеріального світу. Вчування не є єдиним методом проникнення у психіку іншої людини. Відкидається також ідея Гуссерля про «життєвий світ». Феноменологізм у дільтевському, гуссерліанському, екзистенціальному розумінні підняв переживання до рангу унікального начала людського духу. Феноменологія мала замінити безпорадність фрейдизму і біхевіоризму, адже вони не змогли осягти унікальність і цілісність особистості в усій повноті її переживань, її відкритості світу і спрямованості до самореалізації [12].

Здійснення наголосу на психологічні детермінанти у взаємозв'язку ", природними і соціальними процесами, на думку Ярошевського, сприятиме просуванню психології до нових творчих рубежів.

У Ярошевського є спеціальне монографічне дослідження, присвячене розвитку психології у ХХ столітті. Друге, доповнене видання (1974 р.) вийшло під назвою «Психологія а ХХ столітті. Теоретичні проблеми розвитку психологічної науки «Цьому ж періоду присвячені розділи 1-14 його «Історії психології», третє, перероблене видання якої вийшло в 1985 році [11].

Ярошевський у своїх працях здійснює категоріальний підхід у тлумаченні поступу історико-психологічної науки. Досліджуючи форми розвитку психологічного пізнання, з'ясовуючи питання, як була відкрита «психічна реальність», розкриваючи шляхи, якими психологія йшла, формуючись як самостійна наука, вчений разом із тим аналізує "біологічну модель» поведінки, а також дає характеристику функціональної психології. У ХХ столітті, на думку автора, відбулося суттєве зімкнення психології з практикою.

Категоріальний підхід, запропонований Ярошевським для розуміння історичного поступу в психології ХХ століття, полягає у відшукуванні відповідних провідних категорій у тій чи іншій психологічній системі. Тут слід мати серйозну проникливість, щоб побачити у безлічі відповідних понять саме центральні, провідні, поняття, що формують логічні осередки певної психологічної теорії. У біхевіоризмі, як уже було сказано, Ярошевський в якості такого поняття побачив дін, гештальтпсихологія виявила для нього категорію образу, психоаналітичний рух (фрейдизм) було витлумачено через категорію мотивації.

Провідні категорії кожної психологічної системи формують особливий детерміністичного погляду на психіку. «Розвиток наукової психології, – пише Ярошевський, – це історія боротьби за детермінізм. Саме з цим настановленням пов'язується формування категоріальної «сітки» психологічного знання як знання об'єктивного, причинного, систематизованого, доступного емпіричному контролю [12].

Складна взаємодія соціально-економічних, філософсько-ідеологічних та інших факторів і визначила розвиток психологічного знання». Піддавши критиці методологічні підходи Мерфі, Кречфтда і Креча, Коєна, Бріксманса, Р. Вотсона, Ярошевський пропонує єдність інваріантного та варіативного ядер у психологічній системі. Організація і регуляція психологічного пізнання не вкладається в концепції настановлень, «контрастних пар' і т. д. За Ярошевським, наукове дослі-

дження відтворює у формі категорій принципів проблеми, що історично розвиваються, істотне і стійке в невичерпному світі психологічних фактів. Тут мають ураховуватися соціальні запити та запити методологічні – домінанти даної епохи.

Період відкритої кризи у психології вимагає змін у методологічному та експериментальному аспектах, враховуючи соціально-економічні, ідеологічні та історико-психологічні умови. Використовуючи метод категоріального аналізу, ми враховуємо у нашому історико-психологічному дослідженні категоріальне ядро психології.

Отже, інваріантне (категоріальне) ядро психології, за Ярошевським, утворюють: 1) категорії; 2) принципи, 3) проблеми. Категорії складають «сітку» – категоріальний лад, котрий є кістяком науки. Регулятивну роль відіграють пояснювальні принципи – детермінізму, розвитку, системності та ін. Категоріальний аналіз має виявити не лише поетапні «зрізи» в розвитку психології, а й специфіку кожного етапу.

До «вічних» проблем психології кризового періоду Ярошевський відносить об'єктивне (інтерсуб'єктивне) вивчення внутрішнього світу людини. Серед таких проблем виділяється насамперед відображення в загальних поняттях неповторності людської особистості [7].

Про специфіку тематики психологічних досліджень ХХ століття Ярошевський пише так: «На початку нашого століття стрімко розробляються методи вивчення індивідуальних відмін-

ностей (тестологія), що було пов'язано з потребами виробництва – в оптимізації добору кадрів. У подальшому тестологічний рух поширився з діагностики розумових здатностей на діагностику творчого потенціалу особистості, її мотивів, організаторських здібностей і т. д.»

Зміна категоріального апарату психології у ХХ столітті відбувалася під впливом редукціоністських тенденцій – зведення психологічних понять до понять інших наук (фізіологічні, кібернетичні, фізичні та інші форми редукціонізму). Тут втрачається специфіка природи психічного. По суті, успіх психології залежатиме від взаємодії на рівних з іншими дисциплінами, а не в розчиненні в їхній субстанції [8].

Наступний вид редукціонізму, зауважує Ярошевський, виявляється у спробах звести до однієї з категорій усі інші. Це чітко видно в біхевіоризмі, фрейдизмі. Так, соціальну мотивацію тлумачать за типом органічних збуджень. Подолання бар'єрів редукціонізму та зміцнення міждисциплінарного, системно-категоріального та рівневого підходів визначають характер психології в доступному для огляду майбутньому [11].

Висновки з даного дослідження і перспективи. Категоріальний аналіз у визначенні соціально-історичних умов у визначенні смислу періоду відкритої психологічної кризи, окреслює нові шляхи у пошуках ключового чинника у виникненні цього невідомого для нас, але надзвичайно цікавого історичного періоду у психології.

Список літератури:

1. Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К.: Інститут психології АПН України, 1992. – Т. 1 – 304 с. – Т. 2. – 222 с.
2. Бехтерев В. М. Общие основы рефлексологии человека. Госиздат. – Л., 1926. – С. 11-73; 146-148; 405-407.
3. Выготский Л. С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр. соч., т. 1. – М., 1982 (или любое другое издание).
4. Выготский Л. С. Психология. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000 (серия «Мир психологии»).
5. Ждан А. Н. История психологии: от античности до наших дней. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 366 с.
6. Ларін Д. І. Психологічні особливості періоду «відкритої кризи» в контексті психологічної науки. Форум КСПО и ТДО: III Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Пізнавальний та перетворювальний потенціал історичної психології як науки». Секція № 1. Методологія та методи історичної психології як науки. 28.02.2016. <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-1-metodologiya-ta-metodi-istorichnoji-psikhologii-yak-nauki/125-psikhologicheskie-osobennosti-perioda-otkrytogo-krizisa-v-kontekste-psikhologicheskoi>
7. Ларін Д. І. Характеристика аналізу періоду «відкритої кризи», її вплив у формуванні історико-психологічного знання. Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 6. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2016. – С. 133-135.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 1999.
9. Фрейд З. Толкование сновидений. – К.: «Здоров'я», 1991. – 384 с.
10. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. – 447 с.
11. Ярошевский М. Г. История психологии от античности до середины XX в. – М.: Мысль, 1996. – 416 с.
12. Ярошевский М. Г. История психологии. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

Ларин Д.И.

Дошкільне освітнє заклад № 40 міста Києва

**ИССЛЕДОВАНИЕ АНАЛИЗА СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИХ УСЛОВИЙ,
ОПРЕДЕЛИВШИХ ИСТОРИЧЕСКИЙ СМЫСЛ ПЕРИОДА
ОТКРЫТОГО ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА
МЕТОДОМ КАТЕГОРИАЛЬНОГО АНАЛИЗА М. ЯРОШЕВСКОГО**

Аннотация

В статье проведено исследование социально-исторических условий возникновения и ход «открытого психологического кризиса» в психологии XX века. Применен категориальный анализ М. Г. Ярошевского с целью определения исторического смысла кризиса в психологии. Затронуты вопросы форм детерминизма и его влияния на развитие психологических школ в 10-30 гг. XX в.

Ключевые слова: «исторический смысл периода открытого кризиса»; «передмеханистический детерминизм»; «механодетерминизм»; «биофизиологический детерминизм»; «категориальный анализ».

Larin D.I.

Kyiv preschool educational institution № 40

**RESEARCH ANALYSIS SOCIO-HISTORICAL CONDITIONS
THAT DETERMINED THE PERIOD OF OPEN HISTORICAL MEANING
BY PSYCHOLOGICAL CRISIS CATEGORICAL ANALYSIS M. YAROSHEVSKIY**

Summary

The article studies the socio-historical conditions of the course and «open psychological crisis» in the psychology of the XX century. Applied Categorical analysis MG Yaroshevskiy to determine the historical meaning of the crisis in psychology. Violated question forms determinism and its impact on psychological development of schools in the 10-30's. XX century.

Keywords: «Historical sense period of open crisis»; «Before the mechanistic determinism»; «Mechanodeterminism»; «Biopsychical determinism»; «Categorical analysis».